

Wydawnictwo naukowe i techniczne, Instytut Historii i Etnologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1967, ss. 412, 63 ryciny w tekście, 7 map, streszczenie w języku angielskim.

Wydawnictwo naukowe i techniczne, Instytut Historii i Etnologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1967, ss. 412, 63 ryciny w tekście, 7 map, streszczenie w języku angielskim.

Jan Gronowski

B. Gediga PLEMIONA KULTURY ŁUŻYCKIEJ W EPOCE BRĄZU NA ŚLĄSKU ŚRODKOWYM, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, ss. 412, 63 ryciny w tekście, 7 map, streszczenie w języku angielskim.

Znajomość kultury łużyckiej opiera się na stosunkowo bardzo licznej bazie materiałowej. Daje się jednak zauważyć duża dysproporcja pomiędzy liczebnością znanych i przebadanych stanowisk tej kultury a ilością opracowań. Dotyczy to zwłaszcza ujęć monograficznych wybranych zagadnień kulturowych oraz syntetycznych omówień, odnoszących się do pewnych regionów zasiedlonych przez ludność interesującej nas kultury. Z tym większym uznaniem należy przyjąć obszerną pracę Bogusława Gedigi, uzupełniającą wydatnie serię monograficznych opracowań jednego z obszarów zajętych przez ludność kultury łużyckiej. Autor, w wyniku wieloletnich studiów nad problematyką kultury łużyckiej i licznych osobiście prowadzonych badań wykopaliskowych oraz w oparciu o dotychczasową literaturę, źródła archiwalne i zbiory muzealne, dał pełne monograficzne opracowanie kultury łużyckiej na Śląsku środkowym.

Praca składa się z dwu zasadniczych części: pierwszą stanowi omówienie syntetyczne wraz z analizą materiałów, drugą katalog stanowisk kultury łużyckiej z epoki brązu, podanych w układzie alfabetycznym w obrębie powiatów.

We *Wstępie* autor uzasadnia potrzebę podjęcia tematu oraz określa zasadniczy cel pracy, który precyzuje w trzech punktach. Na pierwszym miejscu pragnie przeprowadzić klasyfikację całości dostępnych materiałów wraz z szerszą uzasadnioną chronologią, zwłaszcza poszczególnych form naczyń. Na tej bazie zamierza autor przedstawić genezę i poszczególne etapy rozwojowe kultury łużyckiej w epoce brązu na omawianym obszarze, a następnie omówić osadnictwo, gospodarkę, rękodzieła, stosunki społeczne oraz zagadnienia związane z wierzeniami i sztuką. Dalej określone są ramy chronologiczne pracy, które zawężone są do epoki brązu (1200—650 lat p.n.e), oraz wyznaczony jest jej zasięg terytorialny, obejmujący teren Śląska środkowego oraz powiaty Brzeg, Namysłów, Legnica i Jawor. W części końcowej *Wstępu* omówione są miejsca przechowywania zbiorów i archiwaliów, stanowiących bazę materiałową pracy.

W rozdziale pierwszym: *Rozwój i stan badań nad kulturą łużycką na Śląsku środkowym*, przedstawiono stan źródeł, podkreślając nie najlepszą sytuację w zakresie ich publikacji oraz bardzo zły stan zachowania materiałów zgromadzonych w okresie przed drugą wojną światową, co w sposób bardzo istotny ogranicza możliwości poznawcze. Dalej scharakteryzowany jest bardzo obszernie rozwój problematyki badawczej w aspekcie wymogów stawianych dziś przed archeologią. Całość rozdziału podbudowana jest szczegółowym omówieniem literatury przedmiotu.

Rozdział drugi: *Analiza materiału*, rozpada się na trzy zasadnicze części — omówienie ceramiki (wazy, czarki, misy, kubki i czerpaki, garnki, dzbany, talerze krążkowe, puszki z wieczkami, grzechotki i inne rzadsze formy naczyń), przedmiotów z brązu (siekiereki, sierpy, dłuta, noże, szydła i igły, przybory do łowienia ryb,

przybory toaletowe, brzytwy, broń, ozdoby, wózki z brązu) oraz przedmiotów wykonanych z różnych surowców (kamienie żarnowe i rozcieracze, oselki, toporki i buławki kamienne, materiały krzemienne, formy odlewnicze, przybory związane z przedzalnictwem i tkactwem, szpule gliniane, kółka i krążki gliniane, paciorki z gliny i szkła). Wszystkie te kategorie zabytków są poddane szczegółowej analizie, przede wszystkim formalnej, ze specjalnym uwzględnieniem zdobnictwa, mającej na celu ustalenie ich chronologii. Szczególnie wiele miejsca poświęcono naczyńiom. Rozważania te poparte są analogiami z terenów zajętych przez kulturę łużycką. Bardzo ciekawe i pożyteczne *novum* stanowią graficzne wykresy, przedstawiające w sposób poglądowy chronologię poszczególnych typów naczyń z rozbięciem na podtypy. Wykresy te umożliwiają szybkie zorientowanie się w czasie występowania różnych typów naczyń i wzajemnej korelacji chronologicznej ich podtypów. Rozdział ten uzupełniają zestawienia materiałów.

Rozdział trzeci: *Chronologia*, został potraktowany oryginalnie, nie według przyjętych schematów. Przedstawione są w nim syntetyczne uwagi na temat rozwoju i chronologii kultury łużyckiej na Śląsku środkowym. Uwagi te są poprzedzone krótkim przeglądem historii badań nad zagadnieniem chronologii wraz z omówieniem ich metodologii i najważniejszej literatury. Dalej przedstawione są poglądy na genezę kultury łużyckiej na interesującym nas terenie. Według autora wykryształizowuje się ona ostatecznie w drugiej połowie lub u schyłku II okresu epoki brązu. W oparciu o analizę materiałów, pochodzących zwłaszcza ze zwartych zespołów, wyróżnia B. Gediga sześć faz rozwojowych kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym. Wydziela je głównie na podstawie pojawiania się nowych form ceramicznych lub zmian stylistycznych, uwidaczniających się w tektonice naczyń i ich zdobnictwie. Jednakże ze względu na trudności z bezbłędnym zaklasyfikowaniem dość znacznej ilości materiału do poszczególnych faz, co dotyczy zwłaszcza przedmiotów datowanych na IV i V okres epoki brązu, autor skłonny jest w obrębie ram chronologicznych swej pracy wydzielić dwa etapy rozwojowe o stosunkowo szerokich ramach: pierwszy — obejmujący schyłek II okresu epoki brązu oraz III i początek IV, oraz drugi — obejmujący IV i V okres, z wyłączeniem fazy przejściowej pomiędzy V okresem epoki brązu a okresem halsztackim. Rozważania na temat chronologii uzupełnia przejrzysta tabela, zawierająca przykłady zespołów charakterystycznych dla poszczególnych faz.

Rozdział czwarty: *Osadnictwo*, rozpoczyna się od przeglądu prac omawiających zagadnienia osadnicze traktowane w różnych aspektach badawczych. Dalej przedstawione są źródła do zagadnienia osadnictwa i ich charakter. B. Gediga dochodzi do wniosku, że chociaż Śląsk środkowy uznać można za obszar stosunkowo dobrze i równomiernie przebadany, to jednak zasadniczy materiał źródłowy z osad jest bardzo ubogi. Podstawę analizy osadnictwa kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym stanowią cztery mapy stanowisk. Na trzech pierwszych zlokalizowano kolejno stanowiska z III, IV i V okresu epoki brązu, a na czwartej ponownie wszystkie zaliczone do IV i V okresu, datowane ogólnie na młodszy okres tej epoki, oraz stanowiska zaklasyfikowane ogólnie do epoki brązu. Na podstawie analizy rozmieszczenia stanowisk na poszczególnych mapach autor wyróżnia trzy zasadnicze skupiska osadnicze, formujące się już w III okresie epoki brązu: 1) w dorzeczu Ślezy — ślezańskie, 2) w dorzeczu Kaczawy — kaczawskie i 3) w dorzeczu Baryczy. Wyróżnione skupiska osadnicze wraz z wpływem czasu stają się bardziej wyraźne oraz następują pewne, lecz niezbyt wielkie zmiany w ich zasięgach. Można również zaobserwować zwiększenie gęstości zasiedlenia na obszarach pomiędzy poszczególnymi skupiskami. Ciekawy w tym kontekście

jest fakt, że w czasie od III do V okresu epoki brązu południowa granica zwarte-
go osadnictwa kultury łużyckiej sięga w zasadzie bez zmian po linię Jawor—Świd-
nica, czyli że Sudety wraz ze swym Przedgórzem pozostawały poza jego zasię-
giem. Wyjątek stanowiły jedynie kotliny: Kłodzka i Jeleniogórska, w których od
IV okresu epoki brązu zaczynają się sporadycznie pojawiać stanowiska.

Następnie autor przeprowadza konfrontację rozmieszczenia stanowisk archeo-
logicznych z obrazem środowiska geograficznego. Przeanalizowano obraz osadnic-
twa w aspekcie czasowym, na tle rzeźby terenu w powiązaniu z warunkami gle-
bowymi, przy czym brana jest pod uwagę przydatność poszczególnych gatunków
gleb dla celów gospodarki rolnej, co obrazuje mapa bonitacyjna gleb oraz mapa
ich ciężkości, dalej scharakteryzowana jest współzależność osadnictwa od warun-
ków hydrograficznych oraz takich elementów krajobrazu, jak zalesienie. Na pod-
stawie analizy uchwytnych powiązań pomiędzy obrazem osadnictwa a poszcze-
gólnymi elementami środowiska geograficznego B. Gediga dochodzi do wniosku,
że osadnictwo kultury łużyckiej na Śląsku środkowym w epoce brązu koncentru-
je się głównie na terenie Niziny Śląskiej, a większe skupiska kształtują się w do-
rzeczach większych dopływów Odry oraz że najęściej zasiedlone są średnio ciężkie
gleby bardzo dobre i dobre. W końcowej części rozdziału przedstawiona jest bar-
dzo ogólna charakterystyka osad otwartych, a raczej śladów składających się na
nie budowli, gdyż brak danych nie pozwala na omówienie wewnętrznego rozplano-
wania tych osad. W podobnie ogólny sposób zostały potraktowane, z braku danych,
osady obronne.

Rozdział piąty: *Gospodarka*, rozpada się na trzy podrozdziały: Rolnictwo i chów
zwierząt, Techniki — rękodzieła, Wymiana „handlowa”. W pierwszym z tych pod-
rozdziałów autor pragnie dokonać próby rekonstrukcji gospodarki rolniczej i ho-
dowlanej na interesującym nas terenie. Podstawę dla tej części pracy stanowi
powinna analiza następujących danych: pozostałości bezpośredniej działalności go-
spodarczej w postaci narzędzi pracy i ewentualne ślady ich działania; rezultaty
działalności gospodarczej w postaci resztek roślin uprawnych oraz kości zwierząt
hodowlanych; osadnictwo — podstawowe tendencje osadnicze, charakter osad i na-
leżących do nich pól; stosunki społeczne; wierzenia; plastyka figuralna i zdobnic-
two; poziom kultury materialnej i jej charakter. Jednak niestety ze względu na
specyficzny charakter bazy źródłowej materiały dotyczące gospodarki są bardzo
ubogie. Omówiono je według wyróżnionych punktów, a obszerniej przedstawiono
materiały tylko dla dwóch pierwszych. B. Gediga dochodzi do wniosku, że w
większości wiążą się one z rolnictwem, co w powiązaniu z obrazem osadnictwa,
grupującego się głównie na glebach bardzo dobrych i dobrych, stosunkowo gęstym
zasiedleniem niektórych terenów, długotrwałym użytkowaniem cmentarzysk świad-
czącym o stabilizacji osadnictwa, oraz dużą ilością i różnorodnością ceramiki,
wskazującą na zasiedloność ludności, pozwala wnosić, iż na terenie Śląska środ-
kowego dużą rolę w gospodarce odgrywała uprawa roli. Natomiast według autora
brak w tej chwili podstaw do rekonstrukcji techniki uprawy ziemi, jak i jej sy-
stemu oraz efektywności ówczesnego rolnictwa. Następnie przedstawione są dane
dotyczące chowu zwierząt domowych oraz inne sposoby zdobywania żywności,
jak łowiectwo, rybołówstwo i zbieractwo. W konkluzji tego rozdziału B. Gediga
przyjmuje, że wszystkie przedstawione dziedziny gospodarki, a więc uprawa zie-
mi, chów zwierząt, zbieractwo, łowiectwo i rybołówstwo, stanowiły zwarty kom-
pleks, będący podstawą gospodarczą bytowania ówczesnego społeczeństwa. Rola
poszczególnych gałęzi była może niejednakowa ze względu na ilość dostarczanych

środków spożycia, lecz uprawianie wszystkich dziedzin było konieczne dla zapewnienia odpowiednich warunków bytu.

W drugim podrozdziale omówione są techniki obróbki różnych surowców, odgrywające w całokształcie działalności gospodarczej niepoślednią rolę. Przedstawiane są kolejno: garncarstwo, brązownictwo, przedzalnictwo i tkactwo oraz obróbka kamienia, rogu, kości i drewna. Po szczegółowym omówieniu techniki wykonywania naczyń autor stwierdza, że od III do V okresu epoki brązu daje się zauważyć wzrost ilości ceramiki oraz powiększenie asortymentu produkowanych naczyń, przy czym technika produkcji w zasadzie nie uległa zmianie. W związku z tym przyjmuje, że dochodzi do pewnej specjalizacji w zakresie produkcji garncarskiej związanej ze zwiększonym popytem, będącym wynikiem całokształtu rozwoju społeczeństwa kultury łużyckiej. Omawianie zagadnień związanych z obróbką brązu rozpoczyna autor od zestawienia 17 egzemplarzy form odlewniczych. Wystąpienie form odlewniczych jest świadectwem istnienia produkcji brązowniczej już od III okresu epoki brązu, lecz nasilenie jej następuje dopiero w IV—V okresie. Obecnie trudno jest mówić o istnieniu jakichś wyraźnych ośrodków produkcyjnych. Z braku materiałów nie można też pokusić się o odtworzenie wyglądu pracowni odlewniczej. Mimo to autor jest zdania, że produkcja ta była na Śląsku dobrze rozwinięta i że przedmioty tu wykonane rozchodziły się także na tereny sąsiednie. Następnie krótko scharakteryzowane są przedmioty potwierdzające obróbkę włókien, kamienia, rogu i kości oraz drewna, poświadczoną jedynie w sposób pośredni, gdyż nie zachowały się żadne przedmioty z tego surowca.

Trzeci podrozdział poświęcony jest wymianie handlowej. Autor stwierdza, że przy rozpatrywaniu zagadnień związanych z kontaktami handlowymi należy ustalić, z jakimi terenami utrzymywana była wymiana, jaka była rola kontaktów dalekosiężnych i bliższych, jaki ekwiwalent oferowano w zamian za otrzymywane towary oraz jaka była organizacja wymiany. Materiał uzyskany na terenie Śląska środkowego nie pozwala na jednakowe naświetlenie tych wszystkich kwestii. B. Gediga przypuszcza, że poszczególne sąsiadujące ze sobą grupy były mniej więcej samowystarczalne, i stąd większą atrakcją handlową były przedmioty pochodzące z wymiany dalekosiężnej, a jako główny teren, z którego je importowano, określa rejony południowe (Węgry, tereny południowoniemieckie i północne Włochy). Autor sądzi, że ekwiwalentem za otrzymywane towary były nadwyżki, jakie dostarczała hodowla oraz produkcja rolna. W stałych kontaktach handlowych decydującą rolę odgrywała, według B. Gedigi, wymiana bezpośrednia pomiędzy poszczególnymi jednostkami gospodarczymi, a tylko część przedmiotów z odleglejszych terenów dostawała się drogą pośrednią, jednakże nie można wykluczać możliwości penetracji terenów Śląska środkowego przez obcych kupców, zwłaszcza z południa.

Rozdział szósty: *Charakterystyka stosunków społecznych*, rozpoczyna się od stwierdzenia, że społeczeństwa kultury łużyckiej, m. in. zamieszkujące obszar Śląska środkowego, znajdowały się w ostatnim stadium wspólnoty pierwotnej, z przewagą elementów charakterystycznych dla ustroju patriarchalnego. Istnieją dane, by sądzić, że podstawową jednostką organizacji ustrojowej stanowiła rodzina (rozmiary budynków mieszkalnych), przy czym więź rodowa była trwała (duże cmentarzyska). Autor uważa, że patriarchalne rody dążyły do formowania dużych jednostek ustrojowych, które uznać można za załążki plemion. Prawdopodobnie uchwycone skupiska osadnicze w rejonie Ślęzy, Baryczy i Kaczawy stanowiły terytoria tych tworzących się jednostek ustrojowych, o pewnej specyfice kulturowej. W obrębie patriarchalnej wspólnoty rodowej kształtują się najprawdopodob-

niej czynniki rozkładu tej wspólnoty, jak prywatna własność środków produkcji, związana z wyodrębnieniem się poszczególnych rękodziel. Istnieją też przesłanki (skarby) sugerujące nierównomierny podział majątkowy. Zróżnicowanie majątkowe, a także i społeczne, znajduje swój wyraz na cmentarzyskach, głównie w wyposażeniu grobów, ich kształcie, konstrukcji i formie pochówka. Niewątpliwym wyrazem przemian w zakresie stosunków gospodarczych i społecznych są pojawiające się pod koniec epoki brązu osiedla obronne. Dowodzą one sprzeczności pomiędzy poszczególnymi większymi jednostkami ustrojowymi, prowadzącymi do walk między nimi.

Rozdział siódmy: *Wierzenia*, rozpoczyna autor od stwierdzenia, że rekonstrukcja całokształtu wierzeń ludności kultury łużyckiej jest bardzo trudna. Najbogaciej ujawniają się one w obrządku pogrzebowym, lecz i tu odtworzenie treści wierzeniowej nie jest łatwe. B. Gediga, wychodząc z założenia, że zagadnienie obrządku pogrzebowego kultury łużyckiej zostało wyczerpująco opracowane przez T. Malinowskiego, ogranicza się tylko do jego pobieżnej charakterystyki. Stwierdza, że przez czas od III od V okresu epoki brązu na Śląsku środkowym panującą formą pochówka jest ciałopalenie. Można wyróżnić pochówki popielnicowe, bezpopielnicowe i z kośćmi umieszczonymi w popielnicy oraz poza nią, a mając na uwadze budowę grobów — sporadyczne groby kurhanowe oraz dominujące pochówki pozbawione obecnie mogił i pochówki z konstrukcjami kamiennymi. Na wyposażenie grobów składa się głównie ceramika oraz mniej liczne przedmioty z brązu, wśród których dominują ozdoby. Wyposażenie to nie jest jednak jednolite ilościowo i jakościowo, przy czym istnieje pewna współzależność pomiędzy liczbą naczyń a występowaniem przedmiotów z brązu oraz konstrukcją grobu. Według B. Gedigi obrządek grzebalny ludności kultury łużyckiej na Śląsku środkowym jest wyrazem wierzeń w dalsze trwanie zmarłego obok świata żywych, a panujące stosunki społeczno-gospodarcze zdają się sugerować istnienie manizmu. Następnie Autor stwierdza, że sztuka ludności kultury łużyckiej ujawnia panujący wówczas kult upersonifikowanych sił przyrody, a zwłaszcza kult solarny; chodzi tu o plastykę figuralną oraz symbolikę związaną z tym kultem. Dalej porusza kwestię miejsc kultu, a przede wszystkim problem kamiennych kręgów na górach Masywu Ślązańskiego: Ślęży, Raduni i Kościuszki. Przymuszcza już od III okresu epoki brązu istniały tam ośrodki kultu.

W rozdziale ósmym, zatytułowanym: *Zdobnictwo i plastyka figuralna*, autor stwierdza, że sztuka ludności kultury łużyckiej na Śląsku środkowym jest bogata, przy czym najliczniej reprezentowana jest sztuka użytkowa — zdobnictwo naczyń i przedmiotów z brązu. Zdobnictwo to charakteryzuje związek z formą danego przedmiotu, rytmika i geometryzm. Dalej scharakteryzowany jest rozwój form zdobnictwa oraz skromniej reprezentowanej plastyki figuralnej (gliniane figurki, naczynia o kształcie zwierząt, naczynia i inne wytwory ozdobione figurkami plastycznymi oraz naczynia o kształcie buta, rogu lub nogi). Według autora plastyka figuralna ma ściśle związek z panującymi wierzeniami, a omówione przedmioty mają przeznaczenie kultowe. Podobnie i zdobnictwo wykazuje zależność od ówczesnych wierzeń.

Rozdział dziewiąty, ostatni, to: *Uwagi na temat zróżnicowania kultury łużyckiej na Śląsku środkowym*. Biorąc pod uwagę wyróżnione skupiska osadnicze oraz uchwytnie, zwłaszcza w obrządku pogrzebowym, różnice kulturowe pomiędzy nimi, obraz kulturowy Śląska środkowego przedstawia się następująco. Można przyjąć, że w III okresie epoki brązu cały interesujący nas teren zajmuje grupa środkowo-śląska kultury łużyckiej. Dopiero w młodszych okresach uwidacznia się różni-

cowanie tego zespołu na dwie podgrupy: pierwsza, obejmująca skupiska osadnicze nad Słężą i Kaczawą, dla której autor proponuje nazwę „podgrupa ślezańska”, oraz druga, obejmująca skupisko osadnicze nad Baryczą, z tymczasową nazwą „podgrupa trzebnicka”. Natomiast obszar wschodniej części powiatu Oleśnica oraz powiaty Syców i Namysłów wiążą się z podgrupą kępińską grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej.

Drugą część pracy, jak wspomniano, stanowi katalog wszystkich znanych autorowi stanowisk w układzie alfabetycznym w obrębie powiatów. W katalogu tym, poza nazwą miejscowości, podany jest rodzaj stanowiska, charakter badań, krótkie omówienie materiału, miejsce przechowywania, chronologia i literatura.

Zasadniczym problemem, jaki nasuwa się po lekturze opracowania B. Gedigi, jest odpowiedź na pytanie, czy autor osiągnął cel pracy, jaki postawił sobie we wstępie. Wydaje się, że na pytanie to można odpowiedzieć twierdząco, gdyż konsekwentnie zrealizował zasadniczy, sprecyzowany w trzech punktach cel swego opracowania. B. Gediga konstruował też swą pracę w sposób logiczny i przejrzysty, dzięki czemu uzyskał pełny obraz omawianej kultury, z całym bogatym wachlarzem różnorodnych jej przejawów. Uważna lektura pracy B. Gedigi upoważnia jednak do wysunięcia szeregu uwag krytycznych dotyczących kwestii szczegółowych, których poruszenie wydaje się rzeczą celową.

W związku z częścią wstępną pracy zdaje się godne podkreślenia, że zawężenie ram chronologicznych tylko do epoki brązu (s. 9) stanowi pewne jej zubożenie. Czytelnik nie otrzymuje bowiem pełnego, w przekroju czasowym, obrazu kultury łużyckiej, a przecież, jak sam autor przyznaje, cały szereg zjawisk kulturowych charakterystycznych dla okresu halsztackiego ma swoje korzenie w epoce brązu¹. Szkoda również, że autor nie określił wyraźniej granic przyjętych dla obszaru Śląska środkowego (s. 10) i czytelnik zmuszony jest odczytywać je z załączonych map, pomimo iż, jak sam podkreśla, nie stanowi on oddzielnego regionu geograficznego. Natomiast z zadowoleniem odnotować trzeba włączenie do opracowania powiatów Brzeg i Namysłów, nie objętych pracą M. Gedla, dzięki czemu cały materiał kultury łużyckiej z obszaru środkowej i wschodniej części Śląska został opracowany.

Stosunkowo najwięcej uwag krytycznych nasuwa się w czasie studiowania przedstawionej przez autora analizy materiału. Układ tego rozdziału, a raczej podział materiału, został dokonany głównie w oparciu o surowiec, z którego wykonano poszczególne kategorie przedmiotów. Wyróżniono więc ceramikę, przedmioty z brązu i przedmioty wykonane z innych surowców, przy czym pod pojęciem ceramiki autor rozumie wyłącznie naczynia i grzechotki². Podział ten pozostaje niejako w sprzeczności ze stwierdzeniem, że podstawowym kryterium klasyfikacji materiału jest jego funkcja (s. 27). Wydaje się, że podział materiałów dokonany w oparciu o kryterium funkcji byłby bardziej korzystny, gdyż przy jego zastosowaniu unika się rozbicia pewnych większych grup przedmiotów o podobnym zastosowaniu, wykonanych z różnych surowców, co właśnie występuje w pracy B. Gedigi. Dla przykładu wózki z brązu zaliczone do grupy symboli kulturowych omówione są wśród przedmiotów z brązu, a identycznie zinterpretowane grzechot-

¹ Wydaje się, że autor zdawał sobie sprawę, iż zamknięcie ram chronologicznych na V okresie epoki brązu jest zbyt mechaniczne. Wyrazem tego może być umieszczona w tabeli (s. 184—185) VII faza rozwojowa kultury łużyckiej, obejmująca schyłek V okresu epoki brązu i początek okresu halsztackiego, oraz fakt, że wyróżniony drugi etap rozwojowy tej kultury nie obejmuje VII fazy.

² Pod pojęciem ceramiki zwykło się rozumieć, jak sam autor przyznaje, wszystkie przedmioty wykonane z gliny i wypalone. W związku z tym wydaje się, że poprawniej byłoby zastosować termin „naczynia” zamiast „ceramika”.

ki w grupie ceramiki. Podobnie ma się rzecz z narzędziami. Część ich znalazła się wśród wyrobów brązowych (sierpy, noże, szydła, igły, przybory do łowienia ryb), a pozostałe omówione w grupie przedmiotów z różnych surowców (żarna i rozcieracze, oselki, formy odlewnicze, przęśliki i ciężarki tkackie).

Pewne wątpliwości budzi też kolejność omawiania poszczególnych grup przedmiotów, ustalona według kryterium ilości, skutkiem czego na pierwszym miejscu znalazły się naczynia. Zasadniczym celem tej części pracy jest, oprócz klasyfikacji materiału, uzasadnienie jego datowania (s. 27). Stąd też wydaje się, że na pierwszym miejscu powinny być omówione przedmioty o najlepiej udokumentowanej chronologii, a więc wyroby brązowe, którymi w dalszej części można by się posługiwać jako wyznacznikami chronologicznymi przy określaniu wieku innych przedmiotów, a przede wszystkim poszczególnych typów naczyń.

Klasyfikacja ceramiki została dokonana głównie w oparciu o formę, gdyż autor uznaje, że dotychczas nie zostały dostatecznie jasno sprecyzowane kryteria określania funkcji naczyń³ oraz ich wynikające z funkcji nazewnictwo. W związku z tym w całej pracy nie znajdujemy uwag dotyczących pierwotnej i ewentualnie wtórnej funkcji naczyń, poza stwierdzeniem że w większości spełniały one wtórną rolę związaną z obrządkiem pogrzebowym (s. 27), a przecież można było temu interesującemu zagadnieniu poświęcić nieco miejsca.

Na podstawie formy wyróżnia autor dziesięć zasadniczych grup naczyń, które z kolei dzieli na typy, podtypy i odmiany. Niestety, B. Gediga nie podał definicji tych zasadniczych grup naczyń oraz nie sprecyzował dostatecznie kryteriów, na podstawie których dokonał ich dalszej szczegółowej klasyfikacji. Skutkiem tego granice pomiędzy poszczególnymi typami naczyń są nieostre, płynne. Niejednokrotnie jednym wyznacznikiem, na podstawie którego dane naczynia zaklasyfikowano, np. do wazy czy czarek⁴, jest jego wielkość. Wątpliwość budzi również dokonany przez autora podział na czarki i garnki. Zwłaszcza czarki typu II i garnki typu III są do siebie bardzo zbliżone pod względem formy (porównaj ryc. 35m, przedstawiającą garnek typu III C, i ryc. 23 r, wyobrażającą czarkę typu II B). Podobnie ma się sprawa z kubkami i dzbanami (ryc. 35 k — kubek i ryc. 18 l — dzban). Trudno się natomiast zgodzić ze stwierdzeniem B. Gedigi, że niejednokrotnie powstają trudności przy rozgraniczaniu mis i czerpaków. Wydaje się, że misy nigdy nie są zaopatrzone w pojedyncze, duże, taśmowate ucha wystające ponad krawędź naczynia, a charakterystyczne właśnie dla czerpaków.

Przy wyróżnianiu odmian naczyń podstawą podziału jest ornamentyka, omawiana w każdym wypadku bardzo szczegółowo. Tak drobniagowe przedstawianie w analizie materiału zdobnictwa naczyń wydaje się rzeczą zbędną, tym bardziej że poświęcono mu osobny rozdział.

Stosunkowo mniej uwag nasuwa się w związku z częścią omawiającą przedmioty z brązu. Wśród naszyjników autor wymienia okazy skośnie żłobkowane (s. 161). Wydaje się, że zaszła tu pomyłka i chodzi o naszyjniki tordowane⁵, któ-

³ Propozycje w zakresie kryteriów ustalania funkcji naczyń zawierają też opracowania: A. Kietlińska, *Kryteria klasyfikacji ceramiki w archeologii*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9: 1953, s. 279—287, oraz A. Gałuszka, *Z zagadnień metodyki archeologii*, „Archeologia Śląska”, z. 3: 1959, s. 24, omawiające dokładnie problem ustalania pierwotnej funkcji naczyń.

⁴ Jak sam autor stwierdza, wazy i czarki charakteryzują się identycznymi formami (s. 52), tylko że wazy to naczynia o wysokości ponad 20 cm, a czarki o wysokości 6—15 cm. Co jednak zrobić z naczyniem o formie wazy lub czarki o wysokości 18 cm?

⁵ Patr. np. naszyjnik z Karmina, pow. Milicz: O. Mertins, *Wegweiser durch*

rych naśladownictwem są okazy skośnie żłobkowane, a ściślej — ozdobione spiralnym nacięciem imitującym tordowanie⁶.

Również i wyróżnione przez B. Gedigę zawieszki skroniowe (s. 162) budzić muszą uzasadnione chyba zastrzeżenia. Prawidłowe i w zasadzie nie podlegające dyskusji określenie funkcji przedmiotów brązowych o formie kółek możliwe jest tylko w odniesieniu do materiałów pochodzących z grobów szkieletowych. Tylko w tym wypadku, na podstawie powiązania z określoną częścią ciała zmarłego, jesteśmy w stanie ustalić ich funkcję⁷. Natomiast w odniesieniu do materiałów znalezionych w pochówkach ciałopalnych kółka brązowe różnego typu omawiać możemy jedynie pod względem formalnym, a wszelkie wnioski dotyczące ich funkcji powinny być formułowane w trybie przypuszczającym. Część z tych kółek rzeczywiście mogła spełniać rolę zawieszek skroniowych, część, zwłaszcza większe, mogła być bransoletami⁸, jak np. zdobiony okaz z Głuszyna, pow. Namysłów (ryc. 52 j); inne zaś mogły stanowić elementy ubioru. Kwestii tej jednak nie jesteśmy w stanie rozwiązać. Wydaje się również, że wyróżnione przez autora, jak typ III A kółek, małe spiralki z drutu brązowego (s. 165) należałoby raczej określić jako paciorki. Nawiązują one przecież do paciorków typu „salta leone”, wykonywanych z wąskiej taśmy brązowej.

W części dotyczącej chronologii kultury łużyckiej na Śląsku środkowym pewien niepokój budzi tabela chronologiczna (s. 184—185). Jak z niej można wnioskować, autor w swym opracowaniu wziął pod uwagę materiały już od II okresu epoki brązu, natomiast nie uwzględnił zespołów datowanych na schyłek V okresu tej epoki, które zaliczył do VII fazy rozwojowej wiążącej się z okresem halstaćkim. Schemat ten pozostaje w sprzeczności ze sprecyzowanymi we *Wstępie* ramami chronologicznymi pracy, które zostały ustalone na czas pomiędzy 1200 a 650 r. p.n.e., czyli obejmować powinny tylko III, IV i V okres epoki brązu.

W odniesieniu do zagadnień związanych z osadnictwem zauważyć należy, że chyba źle się stało, iż autor nie sprecyzował dokładnie, co rozumie pod pojęciem „osadnictwo”. Byłoby to tym bardziej potrzebne, ponieważ — jak sam stwierdza — poglądy na ten temat w literaturze są dość kontrowersyjne (s. 191). Jak wynika z tekstu, autor przez osadnictwo rozumie przede wszystkim powiązanie osad z warunkami fizjograficznymi oraz zagadnienia związane z rozplanowaniem i topografią poszczególnych osad. Nie zostały natomiast w tym kontekście omówione cmentarzyska, stanowiące przecież jeden z ważnych elementów osadnictwa⁹.

Zastanawiać by się również można nad doбором stanowisk zamieszczonych na poszczególnych mapach ilustrujących rozdział o osadnictwie. W związku z przedstawionym schematem chronologicznym (tabela na s. 184—185) byłoby może korzystniej zestawić mapy obrazujące zasiedlenie w poszczególnych sześciu fazach rozwojowych lub w dwu wymienionych etapach. Według tego schematu, przedstawionego w części dotyczącej chronologii (s. 186—187), można by też omawiać za-

die Urgeschichte Schlesiens und der Nachbargebiete, wyd. 2, Wrocław 1906, s. 67, ryc. 155.

⁶ W. Szafranski, *Skarby brązowe epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Warszawa—Wrocław 1955, s. 72.

⁷ E. Szydłowska, *Diademy i zawieszki skroniowe grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej*, „Archeologia Polski”, t. 8: 1963 z. 1, s. 44—45.

⁸ M. Gedl, *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962, s. 95—96; tenże, *Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łużyckiej*, Kraków 1964, s. 42—43.

⁹ Z. Woźniak, *Uwagi o problematyce badawczej starożytnego osadnictwa*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 9: 1960, s. 92 i 94.

gadnienia osadnicze, co stanowiłoby pogładową ilustrację rozwoju kultury łużyckiej na Śląsku środkowym.

Wydaje się, że było przeoczeniem w części pracy omawiającej brązownictwo niezajęcie przez autora wyraźnego stanowiska w kwestii wyodrębnienia się specjalistów odlewców. Zostało to dopiero podkreślone przy omawianiu stosunków społecznych (s. 239 i 242), a przecież, jak sam autor mówi (s. 242), bardzo wysoki poziom techniczny przedmiotów wykonanych z brązu sugeruje istnienie wyspecjalizowanej grupy odlewców-brązowników.

W rozdziale traktującym o wymianie handlowej zastanawia fakt, że wśród przedmiotów stanowiących importy nie jest wymieniony brąz jako surowiec. Autor wspomina przecież o tym, że brązownictwo na Śląsku środkowym bazowało głównie na surowcu sprowadzanym drogą handlu (s. 230), lecz kwestii tej nie podkreśla przy omawianiu wymiany. Zważywszy ilość znanych przedmiotów z brązu, dla których przyjmuje się miejscową produkcję, import surowca musiał być dość znaczny i z pewnością odgrywał ważną rolę w wymianie towarowej. Zastanawia również pominięcie zagadnienia ewentualnych szlaków handlowych i roli Odry w tym kontekście¹⁰.

W związku ze sformulowaniem dotyczącym organizacji ustrojowej, mówiącym o dążeniu rodów patriarchalnych do tworzenia większych jednostek ustrojowych, które uznać można za zaczątki plemion, a których odbiciem mogą być stwierdzone skupiska osadnicze (s. 239), pewne wątpliwości budzi brzmienie tytułu pracy B. Gedigi: *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym*. Takie sformułowanie tytułu sugeruje przecież istnienie określonej, skryształizowanej już organizacji, a jak wynika z tekstu, należy się liczyć dopiero z początkami procesu jej powstawania.

W odniesieniu do zagadnień związanych ze sztuką nasuwa się pytanie, czy zdobnictwo, a więc sztuka użytkowa, musiało tylko odbijać stopień i sposób poznania otaczającej rzeczywistości (s. 251—252), czy u jej genezy nie należy też widzieć chęci zaspokajania potrzeb estetycznych?

Wreszcie zauważyć należy, że korzystne byłoby zaopatrzenie pracy w indeks miejscowości, który w dużej mierze ułatwiłby jej wykorzystanie. Sprawy te jednak nie zawsze zależą od autora.

Na zakończenie stwierdzić trzeba, że opracowanie B. Gedigi, pomimo tych kilku uwag krytycznych wypowiedzianych pod jego adresem, jest pozycją bardzo cenną. Jego zasadniczą wartość stanowi przede wszystkim bardzo sumienne zebranie całego, dostępnego obecnie materiału. Cały szereg przedstawionych zagadnień i wniosków jest świadectwem wnikliwych przemyśleń autora, w rezultacie czego otrzymaliśmy nowe, szerokie spojrzenia na bogaty zestaw problemów dotyczących kultury łużyckiej na Śląsku środkowym w epoce brązu, które mimo swej regionalnej wymowy rzutują na problematykę całej tej kultury. Wszystko to skłania do wniosku, że praca B. Gedigi wejdzie na trwałe do literatury przedmiotu.

Elżbieta Szydłowska

¹⁰ B. Kostrzewski, *Znaczenie Odry w pradziejach*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 8: 1948—1949 z. 2, s. 248—299.